

Papság és kultuszok a későkori Közép-Egyiptomban

2010-ben jelent meg *Núria Rodríguez i Corcoll* katalán nyelvű doktori disszertációja a *Nova Studia Aegyptiaca* VII. köteteként. Alapvetően prosopográfiai tanulmányról van szó, amelyben a papság, a kultuszok és a vallási szokások állnak a kutatás középpontjában. A vizsgált időszak az egyiptomi történelemben későkornak nevezett periódus (Kr. e. 664–305), amikor a vallásos nézetek nagy változásokon mentek át, és ezek már kijelölték a későbbi görög-római kori vallás fő irányvonalait. A disszertáció tárgya nemcsak időben, hanem térben is le van szűkítve a 14–22. felső-egyiptomi nomosokra, egyrészt, mert ez a Kusaitól körülbelül a Fajjúm-oázisig terjedő terület vallási szempontból kevésbé dokumentált része Egyiptomnak, másrészt, mert a szerző tagja volt annak a katalán régészcsoporthoz, amely ebben a térségben, mégpedig Oxyrhychosban végzett ásatásokat.

A disszertációnak három fő célkitűzése van: egyrészt összeállítani egy prosopográfiai katalógust, amely tartalmazza a területhez kötődő papokra, illetve papságra vonatkozó forrásokat, másrészt ezek alapján reflektálni a papságra, a jelenlevő kultuszokra, kultuszhelyekre és a hozzájuk kapcsolódó rítusokra, harmadrészt pedig elhelyezni Oxyrhychost ebben a kontextusban, és megvizsgálni esetleges sajátosságait.

A munka hat fejezetre oszlik: 1. általános bevezetés, 2. a tanulmány kontextualizálása, 3. prosopográfiai dokumentáció, 4. a dokumentáció elemzése, 5. konklúziók, 6. konklúziók francia nyelven. Az általános bevezetést követően, melyben a szerző ismerteti munkájának célját és kutatásának módszereit, a téma időben és térben való elhelyezésére tér át, és elsőként a történeti háttérrel ismerteti. A vizsgált időszak (Kr. e. 664–305) a Saisi korról kezdődik, amikor Egyiptomban a Deltából származó I. Psammétichos alapított új dinasztiát, az új főváros pedig Sais lett. A XXVI. saisi dinasztia uralkodása alatt Egyiptom ismét erős állam lett, gazdaságilag és kulturálisan is virágzott. Ezt a kedvező időszakot törte meg a perzsák támadása Kr. e. 525-ben. A perzsa uralom alatt (Kr. e. 525–404) Egyiptom satrapia lett, de vazallus helyzete ellenére számos fejlesztés történt az állam területén. Kr. e.

404-ben történt, hogy az Amyrtaios által vezetett felkelésnek köszönhetően Egyiptom visszanyerte szabadságát egy kis időre, de a XXVIII., XXIX. és XXX. dinasztikiák független uralkodását követően a perzsák ismét elfoglalták Egyiptomot. Tíz évig sikerült tartani pozíciójukat, egészen Kr. e. 332-ig, amikor is Nagy Sándor megérkezett Egyiptomba, meghódította az országot, és birodalmához csatolta. A könyvben vizsgált időszak a Ptolemaiosok által vezetett királyság megalapításáig, vagyis Kr. e. 305-ig tart.

A földrajzi keretek ismertetésekor a szerző bemutatja az egyes nomosok elhelyezkedését és jellegzetességeit kezdve a 14. nomossal, vagyis délről északi irányba haladva. A 19. nomos esetében külön kitér az Oxyrhchosban folytatott ásátásokra, végigvezetve azt Grenfell és Hunt ásátásaitól egészen a 1992-ben kezdődött katalán ásátásokig, amelybe ő maga is bekapcsolódott.

Ezt követően a vallási háttér bemutatása következik. Egyiptomban sohasem létezett az állam egész területén egységes hivatalos vallás. Különösen a későkortól kezdve lehet megfigyelni az egyes régiók lokális, vallási sajátosságainak kihangsúlyozódását. Érezhető a szinkretizmus fejlődése és Néith, Sais helyi istennőjének megnövekedett szerepe. A XXVI. dinasztia saisi eredete érthetővé teszi, hogy miért ő lett Egyiptom egész területén az egyik legfontosabb istennő a későkorban. Néithet ekkor kezdték el Isis-szel, mint Osiris védelmezőjével társítani, sőt nemcsak vele, hanem az Egyiptom két részét, Alsó- és Felső-Egyiptomot szimbolizáló istennőkkel is, így lett belőle Néith-Uadjet és Néith-Nekhbet, mint az ország védelmezője. Főleg ennek az aspektusának köszönhető kultuszának nagyarányú elterjedése. Szintén erre a korra tehető a házi vallásosság megjelenése, igencsak megnőtt ugyanis az érdeklődés olyan házi istenségek iránt, mint Thoéris vagy Bés.

Az egyiptomi papságról alkotott jelenlegi ismereteink vázolásakor rávilágít azok forrásaira, szerkezetére és sajátosságaira. Rodríguez fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a papi és világi pozíciók egymással összeférhetők voltak az ókori Egyiptomban, mert erre több példa is létezik az egyes papok esetében. A források kisebb részt ikonográfiaiak, nagyobb részt szövegesek, amelyek feliratok formájában vagy papiruszokon őrződtek meg. Végül pedig azt is bemutatja, hogy a papi címek általában milyen formában jelentek meg.

Ezt követi a kötet két legjelentősebb fejezete, a prosopográfiai dokumentáció (55–230.), majd annak elemzése (231–412.), így a kettőt mindenképpen együtt érdemes tanulmányozni. A harmadik fejezetben a papsághoz kapcsolódó források nomosonként vannak feltérképezve kezdve a

14. nomostól észak felé haladva a 22. nomosig, ezen belül pedig kronológiai sorrendben, dinasztiák szerint vannak elrendezve. A szerző nagy precizitással katalogizálta a dokumentumokat, ahol lehetett, név szerint megnevezte a személyeket. Ezt követi a dokumentum megnevezése, amelyben szerepel a forrás, majd a vonatkozó bibliográfia, datálás, majd a címek (adott esetben különválasztva a vallási és polgári címek), végül pedig a családtagok nevei. A felhasznált források jellege széles skálán mozog: papiruszok, sírfeliratok, szobortöredékek, koporsók, szarkofágok, kanópusok, usébtik és sztélék feliratai. A negyedik fejezetben kapott helyet az elemzés, amelynek hasonló a szerkezete, minden nomost egyenként vizsgál meg a szerző, és rávilágít a helyi sajátosságokra is. Ahol lehetséges volt, ott a címekből kiindulva jellemzi a papság szerkezetét, a funkciók jellegét, a dokumentált isteneket és az adott kultuszhelyet.

Bár a nomosok részletes egyenkénti ismertetésére az adott keretek között nincs mód, egy-egy jellegzetességet mindenképpen érdemes kiemelni. A 14. nomos forrásokban igen szegény, csupán három dokumentum köthető ide egyértelműen. A fellelhető címekből kiindulva (Hathor prófétája, Kusai úrnője; Hathor szisztrumrázója, Kusai úrnője; Hathor isteni könyveinek írónka, Kusai úrnője; Hórus, a test megszentelője; szolga, aki harcol) jól látszik, hogy mely isteneknek volt bizonyítottan kultusza. Tisztelték Hathort, aki Egyiptom-szerte ismert istennő volt, itt leginkább a Hórushoz és Osirishez kötődő aspektusa volt hangsúlyos. Népszerű volt Osiris is, ugyanis a „Hórus, a test megszentelője” címet egy olyan pap viselte, aki a Khoiak* havi Osiris rítusai során a fiú Hórus szerepét öltötte magára. Harmadrészt pedig Hórus is tisztelték örvendett, mégpedig egy helyi formájában, Rodríguez szerint „a szolga, aki harcol” cím ugyanis a hebenui Hóruszra utalhat, akinek kultusza a 16. nomosból, Hebenuból származik. Eszerint Hórusnak két aspektusát is tisztelték ebben a körzetben, a hebenui Hórust, a harcospó istent, aki Séthtel küzd, illetve a fiú Hórust, aki Osiris örököse.

A 15. nomos az egyik leggazdagabb terület források tekintetében, mivel harminchat különböző dokumentum van felsorakoztatva, amelyek papi címeket tartalmaznak. A főváros Hemenu, vagy görög nevén Hermupolis volt, amelynek temetőjében található a híres Thot-főpap, Petosiris sírja is. A nomoshoz kötődő legfontosabb isten egyértelműen Thot, akinek kultuszához számos papi cím társult, mint például Thot, Hemenu urának *lesónisa* (templomi vezetője), Thot főpapja, Thot tisztítópapja. Jóval kiterjedtebb klérussal rendelkezett, mint bármelyik másik isten. A felsőpapság élén névlegesen az első főpap állt, gyakorlati szinten azonban nem ő,

* Khoiak = a kopt naptárban a 4. hónap (december 10-től január 8-ig).

hanem a *lesónis* irányította a kultuszt. Fontos kiemelni, hogy külön pap gondoskodott az Ogdóád, vagyis az Isteni Nyolcasság kultuszáról. A hermupolisi teológia dolgozta ki az Isteni Nyolcasság teremtményszót, és ezért alakult ki kultuszuk ezen a területen. A lokális főisten mellett ebben a nomosban is jelentős kultusznak örvendett Amon, Osiris, Isis, Harpokratés, vagyis a gyermek Hórus, Hnum-Ré, Hekat, Sakhmet és Min. Külön kiemeli a szerző a Tuna el-Gebelben, Hermupolis nekropoliszában feltárt íbiszkatakombák jelentőségét, amely egyik legjobb példája annak, hogy hogyan vált a későkorban az állatok halotti kultusza az emberi halotti kultusszal egyenrangúvá.

A 16. nomos ismét forrásokban szegény terület, amelynek fővárosa Hebenu volt. Alapvetően két istenség kultusza dokumentálható: az egyik Hórusé, aki a legfontosabb isten volt a régióban, mivel már az Óbirodalom óta őt tekintették Hebenu urának. Osiris kultuszának későkori előretörésével a hebenui Hórust is Osiris köréhez kapcsolták, és az ellenséget legyőző istenként tisztelték. A másik Hathor, Neferusi úrnőjéé, akinek kultusza összekötődött Hnum-Ré, Hirur urának kultuszával, és ez által Rodríguez szerint Hathor egyrészt a teremtéshez és a termékenységhez kötődött, másrészt Hórus nőnemű párjaként annak aspektusait is kiegészítette.

A 17. és 18. nomosokat együtt vizsgálja a szerző, mivel kultuszaik szorosan összekapcsolódtak, és ezt követően egy külön fejezetet szán El Hiba térségére, amely eredetileg a 18. nomoshoz tartozott, de legalább a XXVI. dinasztiaától kezdve átkerült a 20. nomos irányítása alá. A források színes képet mutatnak, ugyanis Anubis, Hórus, Isis, Osiris, Sobek és Harsomtós főpapjait is név szerint ismerjük, vagyis ezek az istenek mind rendelkeztek papsággal. Anubis az egykori főváros, Henu ura volt, és megmaradt a régió főisteneként a későkorban is. Hórusnak egy sajátos helyi formáját tisztelték a 18. nomosban, mert asszimilálódott egy helyi istennel, a sólyomformájú Antival, és szintén hozzá kapcsolódott Harsomtós, a Harpokratéshez hasonló gyermekisten kultusza is.

El Hiba városát Rodríguez helyesen külön kezeli a többi nomostól, mivel csak innen ötvenkilenc forrást gyűjtött össze. Az egykori Taiu-Djait város e gazdag dokumentációja leginkább a Rylands papiruszoknak köszönhető. A város főistene a harmadik átmeneti kortól kezdve Amon lett, akit a későkorban a taiu-djaiti Amon néven tiszteltek, ahogy ez a papi címekből is kiderül. Amonnak ez a helyi formája Rodríguez szerint feltehetően Amon-Ré alakját vette fel. Ennek megfelelően a város legjelentősebb temploma is neki volt szentelve, ez részben még ma is látható. Amonnal, mint a főistennel együtt tisztelték az Enneádot, vagyis az Isteni Kilencsé-

get. Ez az első hely a vizsgált területen, ahol a Kilencségnek a papiruszok alapján bizonyítottan volt kultusza. Rodríguez felveti azt a lehetőséget, hogy a Héliupolisból származó Kilencség tisztelet azért jelenhetett meg itt, mert a város papsága esetlegesen a héliupolisi papság befolyása alatt állt. Szintén Amonhoz kapcsolódott Harmachis, vagyis a horizont Hórusa, aki a felkelő napot személyesítette meg, és így azonosult Amon-Rével is. Feltűnik a forrásokban Hathor istennő is, mint a Nyugat úrnője, vagyis itt vélhetően halotti aspektusa volt hangsúlyozott. Rajtuk kívül még Honsu és Thot jelenlétét említi meg a szerző, akik megjelennek egy-egy papi címben.

A szerző szempontjából nyilvánvalóan a 19. nomos volt a legfontosabb, hiszen ennek a fővárosa volt Per-Medjed, a későbbi Oxyrhynchos. Az itteni papokkal kapcsolatos források szinte mind a katalán régészeti csoport által feltárt sírokból származnak. A címek mindegyike a XXVI. dinasztia korára datálható. Osiris és Amon is rendelkezett papsággal, ez utóbbit itt kos fejű istenként tisztelték. Thoéris kultuszával azonban itt találkozunk először. Thoéris általában egy hibrid formában, víziló fejjel, krokodil hátsóval ábrázolt istennő volt, aki a szülő nők és anyák védelmezője volt. Tisztelete különösen a későkorban terjedt el, ebben a nomosban azonban már a XIX. dinasztia korától kezdve kimutatható a kultusza. Figyelemre méltó, hogy a görög-római korban a város főistenévé vált annak ellenére, hogy a fáraónikus korban nem rendelkezett hivatalos kultusszal, vagyis házi istenség volt. Ráadásul nem megszokott formájában tisztelték, hanem a hegyes orrú oxyrhynchos hal formáját vette fel, ahogy bizonyítják ezt előkerült bronzszobrok is. Maga a város is erről a halról kapta görög nevét, ugyanis istenként tisztelték itt ezt a halat. Thoéris kultusza feltételezhetően összekapcsolódott az oxyrhynchos hal kultuszával, és így vált Thoéris is a város főistenévé. A források közül két felirat is bizonyítja egy egykor létező templom létét, amelynek Per-Khef volt a neve. Rodríguez feltételezi, hogy ez a templom kapcsolatba hozható az ún. Osireionnal, a nekropolis határán létesített földalatti sírokkal, amelyeket a Khoiak havi Osiris-rítusok során használtak. Mivel Osirist itt is vegetációs istenként tisztelték, nilusi iszappal és gabonával megtöltött gabona-osiris szobrok elhelyezésével kértek jó áradást és termést az évről.

A 20. nomosból előkerült forrásokban egyértelműen a helyi konszisztencia, Hereshef tűnik fel a leggyakrabban. Őt Hárakleopolis uraként tisztelték, egyfajta termékenységi isten volt, akit általában az *atef* koronával jelenítették meg. A papi címek jól tükrözik sokrétű szerepét, számos aspektusból történik rá utalás: megjelenik, mint Henenesu ura, a két ország

ura, Hérakleopolis Magna ura, a Megmentő és úgy is, mint az imák meghallgatója. Főpapján és papjain kívül ismerjük többek között „szeretett lányát”, isteni hitvesét, isteni anyját, templomi képviselőjét, adminisztrátorát, énekeseit és szisztrumázóit. Hereshef mellett sok más istennek is dokumentálható a kultusza, így Osirisé, Hathoré, Uadjeté, Maaté, Hórusé és Sokarisé csak a legfontosabbakat említve. Osiris és Hereshef kultusza összekapcsolódott, mivel mind a kettőnek termékenységügyi aspektusa került előtérbe. Bizonyosan ők ketten voltak a térség legfontosabb istenei, mert templommal is rendelkeztek.

Végül még a 21. és 22. nomosok bemutatására is sor kerül. A 21. nomos a kultuszok tekintetében nem mutat egyedi jellegzetességet, csak a Hnumhoz kötődő papi cím, a „hús megformálója” az, ami ritkának számít, viszont ez is rögtön érthetővé válik annak tudatában, hogy ő is rendelkezett teremtő aspektussal. Hnum volt az embereket a fazekaskorongján megformáló isten, akit Semenuhor, a későbbi Krokodilopolis főisteneként tiszteltek. Ugyanakkor a Nílus istensége is volt, és mint teremtő és termékenységügyi isten Osirishez kapcsolódott, és jelentős szerepet kapott az osiriszi rítusokban.

A 22. nomosból mindössze egy cím került elő, ami Hathorhoz kötődik, méghozzá Hathor helyi formájához, Tepihu úrnőjéhez, aki egy szinkretikus istennő volt Isist és Hathort egyesítve magában.

A szerző szükségesnek érezte, hogy külön alfejezetet (415–447.) szenteljen a sajátos oxyrhynchosi vallási környezet bemutatásának, értelmezésének, amihez rendkívül jó rálátást biztosított számára az ottani ásatásban való részvétel. Érdekességként emeli ki, hogy Séth kultusza annak ellenére, hogy az isten szorosan kötődött Oxyrhynchoshoz, és a görög-római korban a nomos legfontosabb istene volt, a saisi korban nincsen dokumentálva. Ez szerinte azzal magyarázható, hogy Hórus és Séth mítosza különösen a későkorban kapott nagy jelentőséget. A mítosz szerint Séth alulmaradt Hóruszal szemben a trónért folytatott küzdelemben, így ő lett a káosz, a viszály és az idegen népek istene, míg Hórus a rendé, a hatalomé és a mindenkori uralkodóé. Ez utóbbi kultuszának előretörésével Séthé visszaszorult, sőt egyfajta ellenségesség alakult ki irányában – feltehetően az Egyiptomot elárasztó idegen hatalmak miatt. Egyre inkább az ellenséget kezdte el szimbolizálni, és a saisi korra ez odáig vezetett, hogy kultusza eltűnt, legalábbis nincs nyoma az oxyrhynchosi nomosban.

Séth vezető szerepét más istenek és istennők vették át ezen a területen, ilyen volt többek között Thoéris, aki egyértelműen a nomos legfőbb istennévé vált ebben a korban. A szerző kitér még Néithre, Sais istennőjére is,

akinek tiszteletét ebben a nomosban a források ugyan nem bizonyítják, de lehetséges, hogy kultusza ennek ellenére is jelen volt. Elképzeltető, hogy összekapcsolták Thoéris kultuszával, mivel Néith is Osirishez kötődött. Egyik aspektusa kifejezetten halotti volt, ahhoz a négy istennőhöz tartozott ugyanis (Isis, Nephthys és Selkis volt a másik három), akik a Hórus-fiúkat és azok kanópusait védelmezték, valamint ez a védelem Osirisre is kiterjedt. Néith végül összeolvadt Isis-Thoéris alakjával létrehozva ezzel egy érdekes kevert oxyrhynchosi istennőt. Szintén dokumentálva van az eredendően núbiai Dedun kultusza, valamint a harcos macskaistennő, Bastet kultusza is, aki a karavánkereskedelem irányítójának szerepét is magára öltötte a 19. nomosban.

Amon kultuszáról annyit mond el Rodríguez, hogy itt tisztelt alakja a vízhez kapcsolódott, formája nem ismeretes, lehetséges azonban, hogy a kos fejű Amon formájában tisztelték. Nem tudni, hogy Oxyrhynchosban létezett-e olyan típusú szinkretizmus Amon és Osiris között, mint Thébában, de funkciójuk nagyon hasonló volt itt is, mivel mindkettőt a Nílussal azonosították.

Befejezőképpen Osiris kultuszára tér rá, ami szorosan kapcsolódott a mezőgazdasághoz. Osiris több aspektust olvasztott magába, tisztelték, mint vegetációs istent, és a Khoiak havi rítusok központjába állították, de ismert volt, mint a Nílus áradásának istene is. Azzal a ténnyel kapcsolatban, hogy az egyes isteneknek nem a hagyományos aspektusa jelenik meg a 19. nomosban, a szerző azt a lehetőséget veti fel, hogy a saisi kulturális reneszánsz esetlegesen újrainterpretálta az oxyrhynchosi isteneket, és azok szerepét. Az egykor Séthhez kapcsolódó istenek (Thoéris) új megvilágítást kapnak, és Osiris köréhez kerülnek át ettől kezdve.

E helyi sajátosságok tükrében vonja le az általános konklúziókat a fejezet második részében (448–456.), amelyek immár az összes vizsgált nomosra kiterjednek. Az egyes területekhez kapcsolható források eloszlása nagyon egyenetlen. A nagyobb központokban, mint Hermupolis vagy Hé-rakleopolis Magna, nagyszámú papi személyzettel állunk szemben, míg a kisebb településeken kevesebb forrással rendelkezünk. Ennek nemcsak az az oka, hogy egy kisebb településen érthető módon kisebb létszámú klérus szolgált, hanem az is, hogy ezeken a területeken jóval kisebb mértékben folytak – és folynak – régészeti feltárások, így kevesebbet tudunk róluk. A vizsgált területen dokumentált személyzet a papi hierarchia középső és felső kategóriájába tartozott. Több helyen előfordul, hogy egy személy több címet viselt, amelyek különböző természetűek voltak (papi, civil, katonai) és különböző területekhez kapcsolódtak, így világossá válik, hogy

a címek egy része nem jelenthetett gyakorlati elfoglaltságot. Ez esetben Rodríguez feltételezi, hogy egy-egy cím tiszteletbeli volt, és nem takart konkrét gyakorlatot. Minden egyes kultusz papi személyzete élén a főpap állt, ugyanakkor lehetséges, hogy a főpapi cím is reprezentatív volt, és a tényleges vezetést egy másik személy végezte, mint például a *lesónis*. Ezt támasztja alá az is, hogy bizonyos címeket egy család generációkon keresztül viselt, vagyis öröklődtek. Az alsópapságra vonatkozó információk sajnos nagyon hiányosak, az ide tartozó személyeket jóval kevésbé dokumentálták, mint a felsópapság tagjait. Általában jellemző a régióra, hogy a helyi vallási tradíciókat helyezték előtérbe. Osiris kultusza természetesen közös pont, és elterjedt volt az egész területen, ugyanakkor érezhetőek egyéb régiók helyi hatásai is. Ilyen például a nyugati oázisok hatása, amely Bastet és a kos fejű Amon kultuszán érezhető, vagy a Fajjúm-oázisé, ahonnan pedig Sokaris kultusza terjedt el, különösen az ahhoz közeli 21. és 22. nomosokban. Ami a kultuszok helyét illeti, a szerző kiemeli, hogy legnagyobb részt olyan templomokban zajlottak, amelyeknek pontos elhelyezkedését nem ismerjük. Csupán egy-két esetben lehetséges azonosítani a templomokat, főleg a nagyobb központokban, amelyeket már feltártak, illetve ahol látható nyoma maradt az építményeknek. Rodríguez is elismeri, hogy további régészeti feltárásokra lenne szükség ahhoz, hogy az általa vizsgált területnek a templomait megismerjük.

Összességében igen tartalmas munkával van dolgunk, amelyben precízen összeállították a vonatkozó források katalógusát a címbe megjelölt korra és területre szorítkozva. A disszertáció legfontosabb eredménye mindenképpen az, hogy a papi címekből kiindulva milyen vallási élet vázolható fel az adott területen, és mely isteneknek volt bizonyíthatóan kultusza. Pozitívumnak tartom, hogy a szerző a konklúziókat tartalmazó fejezetet nemcsak katalán nyelven közli, hanem annak francia fordítása is helyet kapott a könyvben (457-501.), így a munka legfontosabb eredményei szélesebb olvasóközönséghez is eljuthatnak. Az utolsó oldalakon tartalmas bibliográfia és jegyzékek kaptak helyet: képek jegyzéke, nevek jegyzéke katalán és egyiptomi nyelven, valamint papi, polgári és katonai címek jegyzéke katalán és egyiptomi nyelven.

Az egyetlen dolog, amit a könyv hiányosságaként említenék, az az, hogy hasznos lett volna egy fejezetet annak szentelni, hogy Egyiptom többi részén, legalább a vizsgált korra vonatkozóan, mennyire vannak feldolgozva a papi címek, és milyen következtetés vonható le belőlük, erre ugyanis nem utal a szerző. Ez az összefoglalás azért lett volna fontos, hogy a 14-22. felső-egyiptomi nomosok kultuszait és a jelenlevő isteneket ne csak egymáshoz

viszonyítva, hanem szélesebb kontextusban is láthassuk. Ettől függetlenül a könyv magas színvonalú disszertáció, amely – természetéből és céljából kifolyólag – leginkább a szakmai köröknek szól, de minden bizonnyal a nem kifejezetten egyiptológiával foglalkozó olvasók is haszonnal tudják majd forgatni.

Núria Rodríguez i Corcoll: *Sacerdoci i cultes del nord de l'Egipte Mitjà durant la baixa època (segles VII–IV aC): del nomus 14 al 22 de l'Alt Egipte [Papság és kultuszok Közép-Egyiptom északi részén a későkorban (Kr. e. VII–IV. század): a 14–22. felső-egyiptomi nomosok]*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2010. 576 old.

Szántó Zsuzsanna